

רשימה חדשה של שו"ת הגאונים והשערות ישנות

מאת
צבי גרונר

מבוא

מאוסף הגניזה שבספרייה האוניברסיטאית בקמבריג' אנגליה, אנו מפרסמים כאן שני דפים בלתי רצופים*, 19x26 ס"מ, מסוג רשימות קונטרסי תשובות הגאונים שתיאר פרופ' ש' אברמסון בס' היובל לוולפסון¹, ונכתבו על ידי אותו הסופר. סימונם TS NS 329.445. קטעים אלה שאינם מתחברים לקטעים אחרים הידועים לי, מכילים בדף הראשון חלק מהקונטרס השמיני והתשיעי, ובדף השני סוף הקונטרס השלושה עשר, הארבעה עשר כולו, ותחילת החמישה עשר. מכל מה שיכולנו להעלות מעיסוקנו ברשימות מהסוג הזה, נראה לנו שמיספור הקונטרסים הוא במספרים שוטפים לאותה העתקה ואינו מלמד על הסדר הכרונולוגי של הקונטרסים או על מיקומם ברשימות אחרות (ואם נמצא מספר זהה לקונטרס מסוים במקום אחר, הרי או שמקרה הוא, או שנעתקו ממקור משותף). דרכו של הרושם, כנראה לרשום במדויק את המלים הראשונות של השאלה, התשובה, או השאלה כפי שהיא מנוסחת בתשובה (אם כי תיתכנה תמיד טעויות המעתיקים), וזה מסייע לזיהוי מדויק של התשובה. מתקבל הרושם, שנרשמות כל התשובות שבכל קונטרס.

כרגיל, הודות לגילוי קטעים חדשים מרשימות כאלו, מתווספות לנו ידיעות חדשות מחד גיסא, ומאידך, מתבררות השערות ישנות. קטע זה מאפשר לנו לזהות בעלה של תשובה ולעמוד על דרך פעלם של מקבצי תשובות גאונים (ראה הערות 5, 8). ואולי הרווחנו גם ידיעה נוספת על סדר רב עמרם — האניגמטי מאוד — כפי שבני תקופת הגאונים הכירוהו (ראה הע' 4). בעקבות הקטע אכן מתחזקות השערות שונות ששיערנו בנוגע לתקופת הגאונים ומשלוח תשובותיהם (ראה אחרית דבר).

* תודתי להנהלת הספרייה על הרשות לפרסם את הקטע, ולידידי ד"ר ש"ק רייף, מנהל היחידה לחקר הגניזה על עזרתו.

1. ש' אברמסון, "מפתחות לתשובות גאונים", בספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים, תשכ"ה, עמ' יז ואילך (כעת = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד, עמ' 196 ואילך. הציונים בהמשך על פי עניינות). מהסוג הזה כבר פירסמו חוקרים שונים, עיי"ש. ור' שם גם לתיאור כתב היד. על קונטרסים, ראה תיאורי ב"עלי ספר" ב (תשל"ו), עמ' 5. כתב היד המתפרסם להלן, צוין אצל מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל-אביב תשמ"ו, עמ' 30 הערה 93. תודתי לפרופ' פרידמן על הערותיו למאמר זה. חלקן — ובעיקר הצעות קריאה — מובאות בשמו (בראשי תיבות).

הטקסט

T S N.S. 329.445

[א1]

...ים שכבשו אותן גוים מוש²

כָּא

בית כסא ששער חצר שלה לר[ה"ר ?]

[פסחים]

כָּב

מעשה דרב הונא קדיש ובעא למיט[עם מידי]³

חענ[ית]

כָּג

מצינו בסידור רב עמרם ז"ל לענן⁴

ברכות

כָּד

2. המלה האחרונה אינה ברורה.

3. פסחים קא ע"א, כגירסה המובאת בדקדוקי סופרים.

4. שאלה על סידור רב עמרם גאון (ס"ע). על פי עדות רב שרירא גאון באיגרתו (מהדורת לוי, עמ' 115) היה רב עמרם גאון מחסיה (סורא). למרות דברי י. ברוי בתרביץ נ"ו עמ' 327 ואילך, נאמנים עלינו דברי רב שרירא שגילה הן ידע רב בכל הקשור לישיבות הגאונים והן "יושר אינטלקטואלי" בכל כתביו (ובעקבותיו גם בעל ס' הקבלה הנוכח להלן). והנה, כפי שהסימנים רשומים לפנינו אין אנחנו יכולים לדעת על מה נשאלו הגאונים, והאם הדברים שמצאו השואלים בסידור נמצאים גם לפנינו בס"ע. וחבל על דאכרין שהרי אך מעט מצאנו שנשאלו הגאונים על ס"ע, וחסרות לנו ידיעות של ממש על צורת החיבור וטיבו בחקופת הגאונים סמוך לחיבורו. רבו השאלות מסביבו: האם היה ס"ע חיבור של ממש? האמנם חובר על ידי רב עמרם גאון, או ע"י בבלי בכלל, שהרי כפי שמונח לפנינו, נוסח התפילה שבו אינו מתאים לנוסח התפילה של יהודי בבל בחקופת הגאונים כפי שהוא יוצא מחיבור התפילה שחיבר רב סעדיה גאון ("סידור רס"ג") ומקטעי הגניזה של תפילות הקהילה הבבלית המתאימים בעיקר לסרס"ג, השונה מסר"ע (אין להעלות על הדעת שנוסח התפילה כה השתנה בחקופת זמן כה קצרה). רחוק לחשוב שגאון בבלי יחבר חיבור המכיל נוסח תפילה שאינו של בבל. ועוד, אם הסידור אכן נשלח לספרד כפי שמעיד בעל ספר הקבלה (מהדורת ג. כהן עמ' 40) — והרי ר"א ׳ן דאד הכיר יפה את תולדות יהודי ספרד — משונה הדבר שאנשי ספרד — או כל קהילה אחרת — יצטרכו לברר אצל גאון בבלי את נוסח התפילה הנהוג אצלם, שהרי היהודים התפללו יום יום והכירו את נוסח התפילה. אלא, בודאי, אם אכן התכוונו השואלים ל"סדר תפלות וברכות של כל השנה", התכוונו לבקש את נוסח התפילה של ישיבות בבל, ובודאי שהוא הנוסח ששלח המשיב, אלא שנוסח התפילה שבחיבור השתנה עם הזמן. ואולי לכתחילה לא השיב רב עמרם כי אם על שאלה פשוטה שנשאל, אולי לפרש מימרה העוסקת בתפילה (כגון מאה ברכות) ועל תשובתו סופת — במשך הדורות — חיבור שלם. כפי שנאמר, אכן מעט מאוד נזדקקו הגאונים לחיבור זה, ואף זאת בעיקר אחרוני הגאונים (ור' י. ג. אפשטיין, "סדר רב עמרם, סידורו ומסדריו", בתוך ציונים לזכרונו של י. ג. שמחוני, ברלין, תרפ"ט, עמ' 122–141).

כאמור, כפי שרשום לפנינו אין אנו יכולים לדלות מרשימה זו שום ידיעה אודות הסידור זולת שנשאלו הגאונים אדוהיו בקונטרס זה. ברם, לו העונו, יכולנו להציע כי הפכה טעות מעתיקים סימן אחד לשניים (והוסיף מאן דהוא ציין לברכות), ובמקור היו סימנים כג"כ סימן אחד, וזה נוסחו:

קריא[ח ויהי] נעם במוצאי שבתות

כ"ה

וברכה שלשופר רוחת היא⁵

כ"ו

וזמן יום הכפורים ו... [כ]ך מנ[הג]⁶

כ"ז

לענין מה שאומרין באי ד'⁷...

כ"ח

ק[מא]

ראו' חבע שמ' בכ' דינרין וכפר שמ'

[כ"ט]

חולין

מ'י ששחט [תרנג]ולין ואווזין או בני יונה⁸

כ"ז

תענית

מצינו בסידור רב עמרם ז"ל לענין קריאת יהי נעם במוצאי שבתות.

ואם כך, הכוונה היא לחשובת רב שרירא המובאת בשבלי הלקט (אוצה"ג שבת שלז), "בשם רב שרירא גאון זצ"ל מצאתי ולענין קריית יהי נעם במוצאי שבת שנמצא בדברי רב עמרם שאין אומרים אותו אלא בזמן דאיכא לקמן שיתא יומא דחולא..." (ור' בציונים הנ"ל, עמ' 131 א). מובאה זו אכן נמצאת אף בסר"ע שלפנינו (ר' אוצר הגאונים שם שלז). וכי ישאל השואל: אם השאלה אודות סר"ע נוגעת לאמירת יהי נועם, למה צויינה מסכת תענית? הרי נשיב משום שנתעוררה השאלה דווקא לגבי אמירת יהי נעם בט' באב שחל במוצ"ש, וכפי שמצאנו, "ואמר מר רב האי בבבל ובכל סביבותיה כשחל ט' באב להיות בא' בשבת אין אומרים יהי נעם" (אוצה"ג תענית קטו). ואכן כך נמצא גם בסר"ע (שם קיז): "ותשעה באב שחל להיות במוצאי שבת אין אומרים יהי נעם ה' אלהינו". (לענין רישומה של שאלה אחת בשתי שורות, ר' שאלה א בקונטרס האחרון). כל זה לולי דמסתפינא. ברם, אנו, אין לנו אלא מה שענינו רואות. ויהי נעם...

5. היא תשובת רב האי המובאת ברי"ף גיאת, ש"ש ח"א ר"ע כו (אוצה"ג ר"ה עמ' 58, סימן קיא בהערה טו; חיבורי רשימת תשובות רב האי גאון [= עלי ספר יג (תשמ"ו), להלן: רשימת] מספר 193), "ורב האי אמר וברכה של שופר הלכה רוחת היא בכל ישראל לשמוע קול שופר ואל תזוז ממנה". אלא שדילגו כאן (בטעות) על המלה "הלכה". והנה, שערי תשובה (= ש"ת) סימן עט (= אוצה"ג ר"ה קיא הנ"ל) מצורף משתי תשובות, הראשונה לרב שמואל בר חפני בענין עמידה בברכות, והשניה היא תשובתנו. המעבר הוא: "ותקיעת שופר מעומד ומברך לשמוע קול שופר והלכה רוחת היא בכל ישראל ואין לזוז מינה". והרי, הדוח לרשימתנו אנו יודעים שתשובת רב האי אכן פתחה בנוסח הנמצא בש"ש, והרי נוסח זה אינו בש"ת. אנו למדים מכך, איפוא, שמסדר ש"ת (או מי שצירף את שתי התשובות לסימן אחד) לא צירף סתם את שתי התשובות, אלא מחק את רישומה של פתיחתה שלשניה, וסגן את התפר כדי שיווצר מעבר חלק ולא מורגש בין תשובה אחת לחברתה. נפתח לנו, איפוא, אשנב לדרך פעלו של מסדר התשובות שבש"ת.
6. ר' אוצה"ג עירובין עז-פא.

7. האותיות האחרונות אינן ברורות. באמת ויציב? [מע"פ].

8. היא התשובה השניה בהלכות פסוקות מן הגאונים סימן מה. בראש הסימן מצויין: רב נטרונאי. אם כן, אף מכאן אנו למדים, איפוא, שהכותרות בסימני הלכות פסוקות אינן נמשכות בהכרח יותר מאשר על התשובה הראשונה שבסימן. המסדר סידר את הסימנים לפי נושאים ולא דווקא לפי מחברים. תשובה זו נמצאת אף בספר האורה עמ' 129 בסתם (יחד עם התשובה של רב נטרונאי) ובארחות חיים, ח"ב, עמ' 355, על שם

[ל]

[מקום] שנהגו לעשות עטרה לספר [תורה]⁹

[לא]

נדה

[ושש' על] הנדה שאין יכולה לטבול מפני צנה¹⁰

אלדרג אלתאסע¹⁰*

א אלמנתכלה שבועות ומיצעא

[ראו] כאן יכאחב שמ' מן בלד אלי בלד עלי¹¹

ר"ש (רש"י או מסדר האורה לדעתו או רב שרירא?). הימצאותה של התשובה בהלכות פסוקות ובספר האורה אינה מפליאה הואיל וכבר הראו חוקרים ששניהם קשורים לחיבוריו של הר"י אלברגלוני (ראה ש' אלבק, "מחוקקי יהודה" בתפארת ישראל לכבוד ר' ישראל לוי, עמ' 104 ואילך, דבריי ב-The Legal Methodology of Hai Gaon, Chico, CA, 1985, עמ' 174; 177). הקטע המתפרסם כאן מראה כי הנוסח המדויק לפתיחת התשובה נמצא דווקא בהלכות פסוקות (תרנגולין-אוחין-בני יונה) ולא כהאורה — ארחות חיים (אוחין-תרנגולין-בני יונה).

9. תשובת רב האי ברי"ץ גיאת, שערי שמחה, חלק א, עמ' קיז (אוצה"ג מגילה סימן קעז; רשימתי בעלי ספר הנ"ל מס' 252).

10. היא התשובה על שם רב שרירא בשערי תשובה סימן קסט: "וששאלתם על הנדה שאינה יכולה לטבול מפני צנה ומפני סכנה". מכאן שהקונטרס הוא לרב שרירא ולרב האי. כבר כתבתי (ברשימתי הנ"ל עמ' 8), "שלפעמים מובאת תשובה משותפת (של רש"ג ורה"ג) אצל ראשונים או מסדרי הקבצים על שמו של אחד מהם בלבד".

10*. חרגום הערבית: הקונטרס התשיעי.

א לא הצלחתי לעמוד על משמעות המלה "אלמנתכלה". היא מופיעה גם ברשימה — לפני רישום תשובה בעברית — בנאוניקה ח"ב עמ' 62 סימן לט.

ראובן כתב לשמעון מעיר לעיר אדות:

ב ראובן חלה ונפל למשכב ונמשך חליו

ג ראובן במצרים שלח לשמעון לקירואן חפץ

ד ראובן נפטר והניח אשה ובת והשאר

ה ראובן שלח לשמעון 450 דינר שותפות וכתב

ו ראובן ושמעון ולוי להם שלוש חצרות במבוי אחד נפרד

ז ראובן נשא אשה ולא בא עליה (או: ולא הכניס...)

11. הקונטרס הפותח בתשובה זו מוזכר ברשימה (מסוג אחר) שפירסם פרופ' אברמסון (עניינות עמ' 208).

קריאת השורות והבנתן קשות ברשימה ההיא. וכך העתיקן פרופ' אברמסון:

5 דרג ראובן

כאן יכתב שמעון מן בלד אלי בלד

ואלגרץ חוציט? אלמסלה פי איכר

הדא אלדפתר מסלה לר' האי תחלה

לענין שטר השותפות ושטר

10 האפטרפסות והנאמנות שנכתבו וג'.

רשימה חדשה של שו"ת הגאונים והשערות ישנות

ב גטים ובחרא וסנהדרין ושבועות ומיצעא
ראו' אעתל ולום אלפראש וטאלת עלתה
ג [ס]נהדרין
ראו' במצר וגה אלי שמ' אלי אלקירואן מתאע
ד [ד]קמא ומיצעא
ראו' תופי ותרך אמראה ואבנה ותרך
ה [ה]גטין ושבועות
ראו' דפע¹¹ * לי שמ' ת' ונ' דינר שרכה וכתב¹²
ו
ראו' ושמ' ולוי להם ג' דור¹² * פי דרב ואחד מפרד
ז
ראו' תווג באמראה ולם יד [כל]¹¹ *
ח
לפרש לכם דיקלא אר¹³

[2א]

[לט] [ל...]
[תנו ר]בנן תולה בשומרת יום כ[נגד]¹⁴
מ [ל...]
שלש נשים שלבשו חלוק א[חד]¹⁵
מא [ל...]
אמ' רבה בר רב הונא נימא אחת [קשורה]¹⁶

וכך תרגמו פרופ' אברמסון: קונטרס, ראובן כתב לשמעון מעיר אל עיר (מארץ אל ארץ) והכוונה (הקריאה מסופקת = חוסע?) השאלה בסוף ספר זה! ...שאלה לרב האיי תחלה (?) לענין שטר השותפות וכו'. ע"כ. כוונת השורות האלו היא, כנראה, שבתוך אותו קונטרס "כאן יכתב" ישנה שאלה לרב האיי בענין שטר שותפות, והיא הובאה בשלימותה בסוף הספר (המחברת). התשובה שמתכוונים אליה, היא, כנראה, שאלה [ה] שבקטע שלנו העוסקת בשטר שותפות: אלי (אל) שמ' ת' ונ' דינר שרכה (שותפות). כנראה ששטרי אפטרופסוח ונאמנות נזכרו אף הם בתשובה (או בתשובה אחרת בקונטרס). יוצא מכאן, איפוא, בהתאם לטיבם של קונטרסים (ראה הציון שבהערה 1) שאף קונטרס זה הוא לרב האיי (או לרב שרירא ולרב האיי).

*11. השלמת מע"פ.

12. ראה בהערה 11.

*12. ג'דור? מע"פ. ואם כן, תרגומו גדרות או כתלים.

13. ראה רא"ש ב"ב ג', כו; משרים י"א, ב; ל"ט, ע"א, וגירסת הר"ת. ור' מו"ק י', ע"ב; וב"ב נ"ד, ע"א. דיקלא אדעתיה...

14. נדה ס', ע"א.

15. כנראה ששאלו אם כל אחת יכולה לתלות בחברתה. ואם כן, אף שאלה זו קשורה לסוגית מדה המצוינת בהערה הקודמת.

16. נדה ס"ו, ע"א.

אלדרג אלראבע עשר¹⁶*

א לרבנו האיי גאון ז"ל כתובות
ראובן נשא אשה ומת ונשארה אשתו
ב
מבוי שאינו מפולש שיש בו שלש
ג אית בה גוד או אגוד¹⁷ בת[רא]
חצר שלשני שותפין שהיה בה [ב]אר¹⁷*
ד
ישר' הבאים בספינה יש להן רש' לטלטל¹⁸
ה
תרתי אוני דריאה או אונא ואומא¹⁹
ו
חולין
חולין
תנור שלגים שהוא מוכן לצלות בו בשר²⁰

[ב2]

[i]
.....ויש²¹ ודבש שלגים שקור[אין]
[ח] מי[צעא]
[. . .] והשאר יהא מונח עד שיבוא אליהו²²
[ט] נדרים
[הא ד] אמרינן [ב] נדרים ההוא דאתא לקמיה²³
; ברכות
[ה]א דאמרינן כל הקורא קרית שמע בלא²⁴
יא שבת

*16. הקונטרס הארבעה עשר.

17. בכה"י כחובות מלים אלו באותיות קטנות מעל לשורה. הן ההמשך של "שהיה בה [ב]אר".

*17. "חצר" חוקן ע"י הסופר ממלה אחרת [מן "באר"? מע"פ].

18. "ורב יהודאי גאון זצ"ל נשאל מהו להשכיר רשות מן הנכרי לטלטל בכל הספינה בשבת והשיב דלא צריך. וגאון אחר זצ"ל כתב ספינה מותר לטלטל בכולה ואין צריך לקנות רשות מן הנכרי כמו בחצר" (שכה"ל קיא, מב ע"א, המצוין באוצה"ג עירובין סימן קלב).

19. הרבו גאונים וראשונים לדון בענייני אונא, ובמיוחד בשאלה אם גם אונא ואומא במשמע (כזה הפליגו חכמי אשכנז). ראה, למשל, המצוין ברשימתי שבעלי ספר הנ"ל מספרים 272, 273 (ובמיוחד בר"ש ש' גמע המצוין שם).

20. היא החשובה על שם רב האיי באוצה"ג פסחים סימן רח (מס' 288 ברשימתי הנ"ל).

21. הקריאה אינה ברורה.

22. ב"מ ג ע"א; לו ע"א.

23. כנראה שהכוונה לסוגית נדרים כא ע"ב, בה מובאים סיפורים מספר על "ההוא דאתא לקמיה...". הרשב"א מביא מחשובת רב האיי לסוגיה (אוצה"ג נדרים, סימן מז).

24. חפילין.... יד ע"ב.

[הא ד] אמרינן בענין חנוכה מדליקין

חגיגה

יב

[ה] א דחנו רבנן ארבעה נכנסו לפרדס בן עזאי²⁵אלדרג אלכאמס עשר²⁵*

למרב יוסף בן מרב ברכיה ורבנן

[נסי] ס בריה דרבנא יעקב לרבנן האיי ז"ל

סנהדרין

א

הא דאמ' שמואל בר נחמני אמ' ר' יונתן כל המלמד בן

חברו תורה מעלה עליו הכת' כאלו²⁶

עירובין

ב

בכל עושין לחיים²⁷ ושאלת לכתוב גירסה

סוכה

ג

והא דתנן יום טוב הסמוך לשבת בין²⁸

25. חגיגה יד ע"ב (לשינויי נוסח קלים, ר' דקדוקי סופרים, שם, אות ד). היא תשובת רב האיי גאון באוצה"ג חגיגה, סימן כ (מספר 874 ברשימתי הנ"ל). הניחו חוקרים, שתשובה זו נשלחה לרב נסים בן יעקב. אם נכון הדבר, יוצא כי אף קונטרס זה, כקונטרס הבא אחריו, נשלח למגרב. במקורות של אוצה"ג הנ"ל התשובה הוא סוף קונטרס. וכך, אמנם, מוכח מהקטע המתפרסם כאן. ברם, לא תמיד מה שנראה כסוף קונטרס הוא אכן כך. כי יש שדילגו מעתיקי התשובות על התשובות האחרונות שבקונטרס והסמיכו את חתימת הקונטרס לאחרונה מבין התשובות שאכן העתיקו. ועל כן, בקונטרס (או בקבוצה), שלא שרדה בצורתו המקורית, אין ראיה מחתימת קונטרס שהתשובה הסמוכה לה היתה האחרונה באותו קונטרס, עד שתבוא ראיה מוצקת, כמו כאן, שהתשובה רשומה כתשובה האחרונה בקונטרס, ברשימה אמינה של הקונטרס המקורי.

25*. הקונטרס החמישה עשר.

26. סנהדרין י"ט, ע"ב.

27. משנח עירובין א', ז.

28. משנח סוכה ה', ז.

אחרית דבר

אוצר החכמה

רשימה זו אופיינית היא לאותן רשימות תשובות הגאונים ששרדו במקרה בגניזה. כמו אצל רוב התשובות הרשומות בה אינן בידינו ואינן ידועות לנו ממקום אחר. ברשימות מסוג אחר מרשימתנו²⁹, בדברי הראשונים ובכתבי יד של תשובות הגאונים מוזכרים קונטרסים רבים שרובם אינם בידינו (לפחות לא בתור קונטרסים). בודאי שהיו עוד קונטרסים שזכרם לא הגיע אלינו כלל. אף הקונטרסים שנראים שלמים, לרוב רק נראים כך, ובאמת לא הגיעו אלינו בצורתם המקורית³⁰. נראה מכל זה כי חלק גדול מהתשובות שנשלחו על ידי הגאונים אינו בידינו. יתרות התשובות שברשימות על יתר התשובות שאבדו, רק בכך שלגבי אלו יודעים אנחנו שנתחברו ונשלחו, ואילו מאלו לא נותר אפילו זכר. אלא אם כן יתגלה אוצר חדש של כתבי יד הדומה בערכו ובהיקפו לגניזה קהיר³¹, עלינו להשלים עם הצער של אובדן חלק גדול של תשובות הגאונים³². וחבל על דאבדין.

אם כן, עלינו להשכיל שפעלם של הגאונים, כותבי התשובות, היה גדול הרבה יותר ממה שהיה נראה מהתשובות ששרדו, ושהיקפו של מפעל השאלות והתשובות היה רחב יותר מהרושם המתקבל מהתשובות הידועות לנו בלבד. ממילא אנו יכולים להיטיב להבין את המקום המרכזי שתפסו הגאונים, ולהערכה הגדולה לה זכו, לא רק מיהודי בבל, אלא גם מיהודי התפוצות בדורות ובתפוצות שהירבו לשלוח להם את שאלותיהם. דא עקא. כל הקונטרסים שברשימה המתפרסמת כאן שהצלחנו לזהות את מחברם, בין על ידי כותרת, ובין על ידי זיהוי מקצת התשובות שבו, או על ידי ידיעות ממקום אחר, כולם הם קונטרסים לאחרוני הגאונים, רב שרירא ורב האי. יתר על כן, הקונטרס היחידי שהמקום אליו נשלח ידוע בבירור, נשלח לצפון אפריקה, ואפשר שהוא הדין לקונטרסים נוספים (ר' הערות 19 ו-25 והשאלה השלישית בקונטרס התשיעי). גם מכאן, איפוא, חיזוק לכך שרובם הגדול של הקונטרסים, וממילא רוב תשובות הגאונים שנשלחו לחוץ מבל, נשלחו על ידי הגאונים האחרונים, ומהם גדול משקלן של קהילות המגרב. וכבר שיערתי³³ שהתיאור במחקר אודות תקופת הגאונים, מעמדם, ויחסם עם הקהילות, נכון באמת רק לגבי היחסים עם קהילות

29. כגון מה שפירסם פרופ' אברמסון בעניינות הנ"ל בהע' 1, עמ' 197–211.

30. ר' למשל, פרופ' ש' אברמסון, "מתשובות הגאונים", בסיני ספר יובל, ירושלים, תשי"ח, עמ' תג–חיו, ומאמרי, "לצורתם המקורית של חמישה קונטרסי תשובות (דרג)", עלי ספר ב', תשל"ו, עמ' 5–16.

31. באוספים הידועים לנו, שמוצאם ממה שהוצא מגניזה קהיר, לא נותרו תשובות רבות כל כך שטרם פורסמו. כפי שידע כל מי שמצוי בגניזה, המספר שנקבע ב־Encyclopedia Judaica ערך Responsa הוא פרי דמיון או אי דיוק בידעין כדרכו של הכותב. סבירים יותר הם דברי ד"ר י. ברודי ב־Genizah Fragments עמ' 16, המדבר על לפחות מאה תשובות. הלואי שנזכה שלפחות מספר כזה יראה אור.

32. באשר לתשובות שנשלחו לבל (עיראק), לכאורה הדברים קל וחומר. ומה אם התשובות שנשלחו לתפוצות בקנטרסים נתפרדו ואבדו רובן, אלו שנשלחו בתוך בבל-עיראק כבודדות, על אחת כמה וכמה שאבד רובן.

33. כהרצאתי "הגאונות", בכנס השנתי האחד-עשר להיסטוריה (תשמ"ז), בנושא מנהיג והנהגה בישראל ובעמים, העומדת לראות אור בקובץ של הכנס.

המגרב בסוף תקופת הגאונים (נוסף על בבל עצמה בכל הדורות) ומשקף בנאמנות רק את המצב ששרר אז וביחס לאותה תפוצה³⁴. לא צדקו החוקרים כאשר למדו ממנו על התקופה כולה ועל התפוצות כולן.

ולבסוף מלים ספורות על הנושאים שעליהם נשאלו הגאונים בשאלות שנרשמו ברשימה החדשה המתפרסמת כאן. אני אשתמש בסוג שקבעתי כבר³⁵. סך הכול השאלות המובנות שאפשר לדון בהם הוא שלושים וחמש. כשני שלישים (23) הן לענייני הלכה וכשליש (12) פירושים. השאלות להלכה נחלקות כמעט שווה בשווה בין שאלות ל"דיינים" לבין שאלות ל"רבנים". זה מתאים לתמונה שבמכלול השאלות לרב האי (או לרב שרירא ורב האי)³⁶. מעניין שבקונטרס שבודאי נשלח לצפון אפריקה (החמישה עשר) ובקונטרס שיוצא לפי דעת חוקרים שנשלח לשם (הארבעה עשר) בולט מספר השאלות הנוגעות לפירושים לתלמוד, ובמיוחד לפירושים שיש להם נגיעה להלכה למעשה. זה מתאים לתמונה המצטיירת מהקונטרסים הידועים שנשלחו מרה"ג למגרב³⁶, ויש בכך חזק לאשר העלינו ושיערנו בעבר, הן לגבי תשובות הגאונים בכלל, והן לגבי הקונטרסים — ובמיוחד הקונטרסים למגרב — בפרט.

34. ור' עכשיו, מ. בן-ששון, "שברי איגרות מהגניזה — לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב", תרביץ נו, חשמ"ז, עמ' 171–209.

35. במאמרי "המגרב וישיבות הגאונים בבבל", בפעמים 38 (חשמ"ט), עמ' 49 ואילך.

36. ר' הנ"ל בהע' 35 ורשימתי שבעלי ספר הנ"ל.